

LA REFORMA ECLESIASTICA I RELIGIOSA DE LES DIÒCESIS DE LA TARRACONENSE AL LLARG DE LA BAIXA EDAT MITJANA (A TRAVÉS DELS QÜESTIONARIS DE VISITA PASTORAL)¹

LLUÍS MONJAS MANSO

IES Puig Cargol de Calonge-Sant Antoni

RESUM

A través de la transcripció, l'edició i l'estudi exhaustiu dels qüestionaris de visita pastoral de Tortosa (de 1314), de Girona (de 1329), del sínode de Tarragona (de 1372), de València (de 1383 a 1388), de Tortosa (de 1409), de Jaume Marquilles (Barcelona) (de 1413 a 1414), del *Llibre de la cadena* (Barcelona) (de 1425) i de Saragossa (de 1435), es posa de manifest l'existència d'unes mateixes directrius reformadores de l'Església i de la religió catòlica a totes les diòcesis de la província eclesiàstica Tarraconense i dels antics regnes de la Corona d'Aragó, des de la celebració del IV Concili del Laterà (1215) fins a l'inici del Concili de Trento (1545). La reforma es concreta en una sèrie de punts de forma paral·lela a totes les diòcesis de la Tarraconense, tot i que podem distingir dos períodes clarament diferenciats: *a)* des del Concili de Lleida de 1229 fins a la vigília del Cisma d'Occident, en què l'esforç reformador se centrà en la moralitat del clergat i la seva missió pastoral, i en la moralitat personal i social dels laics, les visites s'assemblen a processos eclesiàstics; *b)* des dels inicis del Cisma d'Occident fins a la vigília del Concili de Trento: l'esforç reformador se centrà en els aspectes jurídics i econòmics dels beneficis, en la formació teològica sacramental del clergat i, molt especialment, en la *visitatio rerum*, amb la finalitat d'implantar una política de la decoració que dirigia i promovia l'incipient culte eucarístic propi de les devocions populars del moment, que, en molts aspectes, s'avançà a la reforma del Concili de Trento. No obstant això, entre aquests dos períodes i el que s'inicia amb el Concili de Trento, hi ha més continuïtats que ruptures.

PARAULES CLAU

Reforma baixa edat mitjana, qüestionaris de visita pastoral, visites pastorals, concilis provincials i sínodes diocesans de la Tarraconense.

ABSTRACT

Through transcription, edition and exhaustive study of pastoral visits questionnaires of Tortosa in 1314, of Girona in 1329, of the synod of Tarragona in 1372, of Valencia from 1383

1. Tesi doctoral dirigida pel doctor Josep Maria Salrach i Marés en el marc del doctorat en història de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives de la Universitat Pompeu Fabra. Va ser defensada el 19 d'abril de 2005 davant d'un tribunal format pels doctors Tomàs de Montagut Estragués (Universitat Pompeu Fabra), Mercè Aventín i Puig (Universitat de Barcelona), Josep Maria Martí i Bonet (Universitat de Barcelona), Maria Milagros Cárcel Ortí (Universitat de València) i Joaquim M. Puigvert Solà (Universitat de Girona), el qual li va atorgar la qualificació d'excel·lent *cum laude* (per unanimitat).

until 1388, of Tortosa in 1409, of Jaume Marquilles (Barcelona) from 1413 until 1414, of the *Llibre de la cadena* (Barcelona) in 1425 and of Zaragoza in 1435, the existence of the same church reformation directions and of the Catholic religion in all the diocese of the ecclesiastical province of Tarragona and of the ancient Kingdoms of the Crown of Aragon from the celebration of the 4th Council of Letran (1215) until the beginning of the Council of Trento (1545) is stated. The reformation is produced in a parallel way in all the diocese of Tarragona, although we can single out two clearly distinctive periods: *a)* from the Lleida Council in 1229 until the vigil of the western schism: the reformation effort was centered in the morality of the clergy and their pastoral mission, and in the social and personal morality of the laymen, the visits are similar to ecclesiastical processes; *b)* from the initial times of the western schism until the vigil of the Trento Council: the reformation effort was centered in the legal and economic sides of the benefits, in the theological and sacramental education of the priests and especially in the *visitatio rerum* with the intention of stating a decoration policy that was ruling and was promoting the incipient eucharistic cult typical from the popular devotions of the times, and in many ways, it was put forward to the reform of the Trento Council. There is more continuity rather than breaking.

KEY WORDS

Reform low middle ages, pastorals visits questionnaires, pastorals visits, provincials councils and diocesans synods.

A través d'aquesta recerca, les conclusions de la qual presento, ha quedat demostrada la utilitat metodològica dels qüestionaris de visita pastoral. Aquests tenen per objecte la consecució de l'ordre i dignitat de les coses i la regeneració espiritual de les persones. Per tant, a través de l'evolució dels formularis, hem seguit com canvia el pensament reformador en la seva concreció pràctica:

- Avaluen la imatge pastoral dels bisbes que els fan o els encarreguen.
- Gràcies a ells, coneixem la direcció, profunditat i temàtica de l'objecte de la visita. En rebre nous continguts, coneixem com avança la teologia i pensament reformador, a través dels concilis generals i provincials i dels sínodes diocesans.
- Copsen el dinamisme existent entre la legislació eclesial i la visita pastoral, el formulari se'ns mostra com un eficaç vehicle per transportar la legislació de l'Església universal o de les esglésies particulars fins a la vida parroquial.
- Interpreten la teologia del ministeri sacerdotal, tot adreçant-se cap a la recerca de la qualitat de vida del sacerdot, o cap a l'acció ministerial.
- Hi descobrim la tipologia espiritual i moral del poble.
- A través dels capítols dedicats a la *reforma rerum*, es poden obtenir importants estudis monogràfics i, sobretot, copsar la importància del culte eucarístic que s'inicia en aquell temps.

Prenent com a base els qüestionaris de visita pastoral de Tortosa, de 1314, de Girona, de 1329, de Tarragona, de 1372, de València, de 1383 a 1388, de Tortosa de 1409, de Barcelona de 1413 a 1414, i de Barcelona, de 1425, podem concretar l'evolució de les visites pastorals i de l'acció reformadora de l'Església de la província eclesiàstica Tarraconense i, en estudiar, també, el qüestionari de Saragossa, de 1435, podem fer extensives aquestes conclusions a totes les diòcesis de la Corona d'Aragó. Tot això, durant un període que aniria des de la celebració del Concili Provincial de Lleida del 1229, per aplicar els preceptes del IV Concili del Laterà del 1215, fins a la vigília del Concili de Trento, el 1545, o inici del segle XVI, espai de temps en què no es deixen de produir visites pastorals, ja que sabem per notícies indirectes que durant el segle XIII ja se'n feien, com queda palès. Només es deixaren de produir en moments puntuals en què la conjuntura política i social no n'aconsellava la realització, com en els períodes més durs de la pesta negra, i en moments de guerra. Per tant, cal revisar les conclusions dels historiadors de l'Església que afirmaven que els segles XIII i XIV eren de crisi i desaparició de la pràctica de la visita canònica, si més no als antics regnes de la Corona d'Aragó.

Els directors d'aquest intent de reforma i les polítiques que calia aplicar per assolir-les són els bisbes de les diferents diòcesis de la Tarraconense. Es tracta de personatges originaris, majoritàriament, de la mateixa arxidiòcesi o de territoris de la Corona d'Aragó, pertanyents a l'alta noblesa o a l'alta burgesia de la terra, amb una estreta relació amb el papat —això des dels orígens dels comtats catalans—, i molt lligats a l'acció política dels reis de la Corona d'Aragó, fet que provocava que passessin molt de temps fora de les seves seus. Hi havia molt moviment rotatori intern entre els prelats i les diòcesis de la província eclesiàstica Tarraconense, així com en la resta de diòcesis de la Corona d'Aragó. Així, Jaume d'Aragó fou bisbe de Tortosa i després de València; Francesc Climent fou bisbe de Tortosa i després de Barcelona, i també arquebisbe de Tarragona; Andreu Bertran fou bisbe de Barcelona i Girona; Dalmau de Mur fou bisbe de Girona, arquebisbe de Tarragona i, finalment, arquebisbe de Saragossa; i, com aquests casos, molts d'altres. Per tant, tots ells es coneixien; tenien una formació semblant i una mateixa forma d'entendre com havien de ser administrades les seves diòcesis i les seves ovelles per tal d'aconseguir la reforma religiosa i de l'Església que tenien encomanada. Aplicaven les mateixes directrius, amb les mateixes eines, independentment de la seu que ocupessin. Durant la crisi del Cisma d'Occident, tots ells, unànimement, van donar suport al papa avinyonès i el partit de Benet XIII. Compartiren els qüestionaris de visita pastoral, com es veu amb el del 1372, que s'estengué a totes les diòcesis de la Tarraconense, o amb el del 1413-1414 de Jaume Marquilles, que es feren servir en les visites de Francesc Climent a la diòcesi de Barcelona i en les d'Andreu Bertran a Girona, o en les de Jordi d'Ornós a Vic; tots ells es coneixien i tenien idees similars sobre com portar endavant la reforma de l'Església i la religiositat popular. Dalmau de Mur va ser qui va exportar la tradició redactora dels qüestionaris de visita pastoral a l'arxidiòcesi de Saragossa.

La reforma que propugnaven els bisbes de les diòcesis de la Tarraconense i de la Corona d'Aragó durant la baixa edat mitjana és una idea difusa que es duqué a terme a través dels concilis provincials, els sínodes diocesans i les visites pastorals, des del segle XIII fins a començaments del segle XVI. Els concilis i els sínodes actuen com a institucions creadores de dret i canals pels quals el dret comú arribava a l'església particular. Les visites es convertien en els òrgans difusors de la legislació particular tot tractant de fer operativa la normativa provincial i sinodal. Els qüestionaris de visita eren els veritables vehicles per transportar la legislació de l'Església universal i de les esglésies particulars fins a la vida parroquial. Per tant, podem parlar d'un espai de reforma propi durant la baixa edat mitjana a les diòcesis dels regnes de la Corona d'Aragó, basat principalment en la pròpia tradició reformadora de les províncies eclesiàstiques Tarraconense i Cesaraugustana, el qual tingué com a principals eines de creació de dret i idees reformadores els concilis provincials i els sínets diocesans, i el canal de transmissió d'aquesta reforma en les visites pastorals. Els qüestionaris de visita orientaven la pràctica de la visita i feien de pont entre els concilis i els sínodes i la pràctica visitadora.

L'EVOLUCIÓ EN EL TEMPS DELS CONTINGUTS REFORMADORS DELS QÜESTIONARIS DE VISITA PASTORAL

Continuïtats

A través de la comparació i l'estudi dels qüestionaris de visita pastoral de la baixa edat mitjana de les diòcesis de la Corona d'Aragó, observem que hi ha una sèrie de capítols que es van repetint en tots ells. Pel que fa a la *Reforma hominum*, aquests són:

Ad clericos

- Si fan residència personal.
- Si algun malalt ha mort sense rebre la confessió, la comunió, el bateig o la unció dels malalts per negligència del rector o vicari.
- Si fan bon ús dels ingressos econòmics de l'església i dels seus béns.
- Si l'església té servidors idonis i habituals (diaques i preveres).
- Si cometen blasfèmia, homicidi, sortilegi o sacrilegi.
- Si són concubinaris.
- Si són jugadors públics de jocs d'atzar o daus.
- Si fan negocis o són usurers públics.
- Si cometen simonia amb l'ordre sacerdotal, amb el benefici, o si negocien amb l'administració dels sacraments.
- Si fan correcta celebració de l'ofici diví.

Ad laicos

- Estat civil i pràctica de concubinat i adulteri.
- Casats que no cohabitaven amb les dones.
- Unions matrimonials entre graus de consanguinitat, afinitat o filiació espiritual prohibits, o pecats carnals contra natura.
- Si hi ha usurers o persones que realitzin canvis injustos.
- Si algú fa malediccions, sacrilegis, sortilegis, si visita endevins o és invocador del dimoni.
- Si hi ha heretges o creients en heretgies.
- Si hi ha algun crim conegut que ha de ser reformat entre el poble i el clergat.

Respecte als de la *Reforma Rerum*, trobem:

- Si l'església està ben proveïda de llibres i ornaments litúrgics.

La font de què es nodreixen tots són el Concili Provincial de Lleida del 1229 i les constitucions provincials i sinodals que es van redactar al llarg del segle XIII i XIV a les diòcesis de la Tarraconense.

Discontinuitats i diferències

Malgrat totes aquestes continuïtats que hem constatat, també hem pogut apreciar discontinuitats i diferències, que ens marquen dos models de qüestionaris en el temps.

A. Els qüestionaris del segle XIII i de la primera meitat del segle XIV

Aquests qüestionaris guien les visites pastorals dels segles XIII i XIV, fins a l'inici del Cisma d'Occident (1378-1417). Contenen els capítols específics següents:

Ad clericos

- Si el rector o vicari ho és sota coneixement i desig del bisbe.
- Si compleixen el deure de l'hospitalitat.
- Si fills de clergues administren l'altar o el tenen a casa.

Ad laicos

- Si se celebren vigílies deshonestes a l'edifici de l'església, amb balls o reunions indegudes.
- Si observen correctament les festes i els dejunis.
- Si compleixen els llegats pietosos.
- Si es compleix el pagament de delmes i primícies.
- Si, a partir dels catorze anys, reben l'eucaristia i es confessen un cop l'any.

- Si algú desafia els clergues o els religiosos.
- Si algú impedeix la jurisdicció dels jutges eclesiàstics o fa empresa contra el rector o els clergues del lloc.

Tots els qüestionaris de visita pastoral intenten aplicar els preceptes religiosos i reformadors del IV Concili del Laterà del 1215.

B. Els qüestionaris de visita de la segona meitat del segle XIV i de la primera meitat del segle XV

Guien les visites pastorals que es produeixen des de l'inici del Cisma d'Occident, al darrer terç del segle XIV, fins a la vigília del Concili de Trento (1545). El qüestionari del sínode de Tarragona, de 1372, serà el model per a totes les diòcesis de la Tarraconense —arriba a la seva perfecció màxima en el de Jaume Marquilles de 1413-1414. Contenen els capítols específics següents:

Ad clericos

- Si participen de les hores canòniques.
- Si són diligents en la correcció dels pecats dels parroquians, com ara l'adulteri, la fornicació i la usura.
- Quin és el nombre de beneficis i capelles de la parròquia.
- Quins són els beneficiats, i si hi ha molts substituïts que celebren els beneficis i tenen llicència del bisbe.
- Si el rector té tractat dels sacraments.

Ad laicos

- Si hi ha blasfems de Déu i els sants o perjurs.
- Si hi ha algun excomunicat i quant temps fa.
- Si algun cristià habita amb jueus o sarracens, o hi té relacions comercials.

Visitatio rerum

- Si l'església té estovalles, roba d'altar i cortines en bon estat i netes.
- Inspecció dels altars, fonts baptismals, llocs on es conserva el cos de Crist, el crisma i l'oli dels malalts.
- Control de l'estat dels edificis —en ruïnes o accessibles—, si té campanes i campanar i quines reparacions necessiten. Si hi ha vestidures sacerdotals.
- Com és l'ara i si tenen calze d'argent o estany net, sencer o trencat.
- Qui són els beneficiats dels altars, si tenen rendes, béns; qui és el patró i el prevere que els serveix, i les seves provisions.

Els qüestionaris d'aquest període recullen les idees reformadores del partit reformador de la Roma anterior al Cisma d'Occident, amb el qual el cardenal Pedro de

Luna (futur Benet XIII) havia tingut fructífers contactes, i no pas la tradició reformadora de Joan Gerson, com s'havia dit fins ara, tot i que existeixin importants paral·lelismes. A més, continua viva la pròpia tradició reformadora catalana, i, en general, la de l'arquebisbat de Tarragona, encetada per Ramon de Penyafort i continuada per Joan d'Aragó, Jaume d'Aragó, Francesc Eiximenis i Vicenç Ferrer.

LES CONCRECIONS DE LA REFORMA A TRAVÉS DELS QÜESTIONARIS DE VISITA PASTORAL

En la mesura que les visites pastorals són el negatiu d'allò que esperava obtenir l'Església —només es cita allò que no funcionava segons els criteris del visitador i les constitucions de l'Església—, seguint els capítols dels qüestionaris de visita pastoral, els quals contrastem amb el contingut de les actes de visites pastorals, podem detallar com es concreta la reforma de l'Església i la religió durant la baixa edat mitjana a les diòcesis de la Tarraconense i de tota la Corona d'Aragó.

La reforma de l'alt i el baix clergat

a) Moralitat dels sacerdots:

- S'ha de respectar el celibat.
- No es pot exercir la usura.
- No es pot jugar a daus.
- No es poden dir blasfèmies, ni realitzar sortilegis ni endevinaments, ni realitzar perjuri, ni cometre homicidis.

b) Missió pastoral dels sacerdots:

- Residència a la parròquia o benefici.
- Les misses s'han de celebrar a les hores establertes i correctament.
- Ser ministre sol·lícit dels sagraments (no es podia cobrar per impartir-los).
- Ser els pastors i directors dels laics; havien de ser diligents en la correcció dels parroquians.

c) Formació i disciplina sacramental:

- Posseir les constitucions provincials i sinodals.
- Posseir tractat sobre els sagraments.
- Conèixer tota la litúrgia sacramental i de la missa, i ensenyar-la al poble.
- Saber llegir i cantar.
- Saber llatí.

d) Honestat a través dels hàbits:

- Dur l'hàbit talar.
- Dur la tonsura competent.

*La reforma del poble**a) Moralitat dels laics:*

- Eradicació de fornicadors i adúlter (relacions sexuals extramatrimonials).
- No es pot exercir la usura.
- No es pot jugar a daus.
- No es poden dir blasfèmies, ni realitzar sortilegis ni endevinaments, ni realitzar perjuri, ni cometre homicidis.
- Eradicar qualsevol tipus de crim.

b) El matrimoni:

- Calia solemnitzar els matrimonis a l'església, davant del rector.
- Persecució dels matrimonis clandestins.
- Control per tal d'evitar matrimonis consanguinis fins al setè grau.
- Els matrimonis han de cohabitar.
- Indissolubilitat del matrimoni.

c) Pràctica religiosa i precepte pasqual:

- Els parroquians havien d'assistir a l'església els diumenges i festes assenyalades per l'Església (a la litúrgia de la missa).
- Confessió i comunió anual amb el mateix rector; per tal d'assegurar-se que es complia calia portar-ne un control escrit.

d) Control dels excomunicats, també a través d'un llibre on s'havien d'anotar els seus noms i la causa. Cada diumenge calia dir els seus noms a la missa.

e) Deures espirituals dels cristians:

- Guardar les festes de l'Església.
- Realitzar dejuni en les dates assenyalades per l'Església.

f) Aïllament dels no-cristians:

- Prohibició de cohabitar amb jueus o musulmans. Aquests havien de dur hàbits diferenciats.
- Eradicació d'heretges i seguidors seus (intervé el Tribunal de la Santa Inquisició).

*g) Nombre de parroquians (control exhaustiu de les comunitats parroquials).**Aspectes jurídics i econòmics**a) Rendes de la parròquia:*

- *Valor* (renda anual) de la parròquia.
- *Onera* (càrregues) de la parròquia.

— El rector havia de ser administrador sol·lícit de les rendes parroquials, juntament amb les obreries o fàbriques formades per parroquians.

b) Sistema beneficial:

— Els beneficiats havien de residir al benefici i servir-lo.

— Prohibició d'acumular més d'un benefici.

— Els beneficiats havien de tenir autorització del bisbe per tal d'exercir el seu càrrec i haurien d'haver rebut la col·locació del bisbe.

Això no obstant, aquests preceptes eren sistemàticament i massivament transgredits des de començaments del segle XIV: es produeixen els fenòmens de l'*absentisme* i l'*acumulació de beneficis*, que les visites detecten. Malgrat l'alt nivell d'absències, que trobem a totes les categories, l'absentisme no comportà una manca de serveis als altars, les capelles i les parròquies, que tenien els titulars absents. El sistema beneficial, a mesura que acusava el problema intern de l'absentisme, experimentà una sèrie de reajustaments en els seus mecanismes. Els més importants foren les *substitucions* i l'*acumulació* de beneficis. La cúria diocesana permeté i a la vegada intentà controlar aquest *reajustament* del sistema, gràcies al desenvolupament burocràtic del govern diocesà, que expedia les autoritzacions de substitucions i acumulació. Els beneficiats absents intentaren mantenir la titularitat del benefici, que passava a ser servit per un *deserviente* o *regente*. Sembla que l'*arrendatio* era el contracte utilitzat en aquests casos, en el qual es determinaven els deures i drets respectius del titular i del clergue substituït. A tots aquells que servien un benefici del qual no eren titulars, el visitador els manava que, sense excepció, obtinguessin la *licentia deservendi*. Era un document de caire administratiu, amb què els centres diocesans intentaren regular i controlar la mobilitat dels beneficiats. No devia ser difícil obtenir-la, car gairebé tots els preveres la tenien. Els registres de les cúries diocesanes de la Tarraconense, des de finals del segle XIV, són plens de suplicacions d'absències i de llicències per servir un benefici i per fer els serveis de més d'un alhora. Sembla clar que la fallida del sistema no escapava als ulls del visitador; tanmateix, les seves ordres són molt restringides i suaus en tot allò que es refereix als beneficis, perquè ja s'ha produït una recomposició espontània del sistema. I com que aquesta assegurava el servei i funcionament dels beneficis, és vista amb bons ulls i acceptada per part de les autoritats eclesiàstiques.

c) Les obligacions econòmiques dels cristians:

— Els fidels han de pagar delmes i primícies per tal de sustentar l'Església i el sistema beneficial.

— Compliment escrupulós de les darreres voluntats dels difunts, que sovint afavorien l'Església.

L'estat interior i exterior dels llocs de culte

Es desenvolupa una veritable política de la decoració amb la finalitat de ressaltar i donar més valor a l'altar i les cerimònies del diumenge o els sagraments. Hi ha un intent d'aclarir i embellir els altars, amb la intenció d'enriquir el culte i la litúrgia per excitar i educar la devoció dels fidels. Aquest enaltiment de l'altar major s'acompanya també d'una diversificació del servei diví a les capelles i els altars.

a) Edificis i elements que defineixen l'essència de l'Església (intent de sacralització):

- Posar finestres, portes i reixes a les esglésies.
- Tancament dels cementiris.
- Neteja d'herbes.
- Sepultura als cementiris i no als edificis de les esglésies (si no és que tenia permís episcopal).
- Fonts baptismals, sants olis i reserva eucarística, tancats sota clau.
- La reserva eucarística havia d'estar en una custòdia o capsa de material noble (argent o ivori), o de fusta daurada, i tancada dins un tabernacle. Renovació de les hòsties cada quinze dies, a l'estiu, i cada vint, a l'hivern.
- Eradicació del comerç d'albes i capides (d'objectes sagrats en general).
- Les campanes s'han de trobar en bon estat.

b) Els altars, llurs robes i ornaments:

- L'altar ha de ser sencer i consagrat.
- Els ornaments o vestits de l'altar eren formats pels corporals i les tovalles; n'hi havien d'haver com a mínim dos jocs, per tenir-ne de recanvi. Havien d'estar ben nets.
- Elements per salvaguardar l'altar de la pols: pal·li i cortina.

c) Les vestidures sacerdotals:

- S'ha de disposar com a mínim de dos jocs: un per als diumenges i dies de festa, i un altre per als dies normals.
- Vestidures litúrgiques exteriors: casulla, estola i maniple.
- Vestidures litúrgiques interiors: camis o alba, amit i cingol.

d) Vasos sagrats i altres ornaments de l'altar:

- Calze i patena, que han de ser d'estany o argent i no tenir cap fractura.
- Custòdia, ha de ser de plata. Mostra culte eucarístic.
- Reliquiaris, creus, llànties, llanternes, gonfanons...

e) Llibres:

— Tota església ha de tenir en un estat correcte de conservació els llibres següents: missal, ordinari, saltiri, consueta, evangeliari, oficier, epistolari, *legendarium*, antifonari i responser i breviari.

f) Ornamentació de capelles i altars. Els elements imprescindibles eren:

- L'altar de pedra amb ara sencera i consagrada.
- Dos jocs d'estovalles de lli amb corporals i *corio*.
- Un vestit sacerdotal complet.
- Un calze d'argent.
- Un missal.

Reforma de l'ensenyament i la beneficència

a) Ensenyament i tonsura:

— El rector o vicari havia d'ensenyar a l'escola parroquial els rudiments de l'ensenyament religiós als joves que aspiraven a ser tonsurats pel bisbe durant la visita.

b) Beneficència:

- Els clergues havien de ser hospitalaris.
- Els clergues havien d'administrar correctament els hospitals (cases de beneficència).

Durant la baixa edat mitjana, la reforma religiosa i eclesiàstica de les diòcesis de la Tarraconense i de la Corona d'Aragó se centrà a aconseguir la generalització d'aquests aspectes. Quin en fou l'abast? Sembla que molt ampli, ja que, segons he pogut comprovar a través dels registres de visita pastoral estudiats per mi i els treballs elaborats per d'altres estudiosos, el grau de satisfacció dels visitadors era força elevat en general, els seus manaments, normalment, eren acompanyats i al llarg dels segles XIV i XV s'observa una considerable millora en la moralitat del clergat i el poble, en el compliment dels preceptes cristians i en la formació del clergat. Però, on queda més manifesta aquesta millora, és en la *visitatio rerum*, ja que les esglésies de la Tarraconense assoleixen un nivell material òptim, i aconseguen, en general, tot allò que s'espera d'elles.

En definitiva, a través de tots aquests punts que hem estudiat copsem que les reformes que s'implantaren durant el Concili de Trento, troben les seves arrels en la reforma de la baixa edat mitjana:

- 1) Interès per la millora en la formació teològica dels clergues.
- 2) Exigència de llibres de registres de difunts, excomunicats..., a les parròquies.

3) Modelació del culte eucarístic i d'una religió de pràctiques externes (objectivista), on el ritu central de la litúrgia és la missa, i dins la celebració de l'eucaristia² pren especial relleu el moment de l'aixecament de l'hòstia sagrada. Tot això es pot copsar a través de la *visitatio rerum*. Davant la necessitat de protecció i de veure repetidament el cos de Crist, es multiplicaren els actes privats de la devoció i aparegueren noves festes com la del Corpus Christi amb les seves processons.

Totes aquestes tendències es produeixen simultàniament a les diòcesis dels regnes de la Corona d'Aragó durant la baixa edat mitjana, i podem parlar d'un espai homogeni privilegiat de reforma a través de les visites pastorals, veritable mitjà de govern de les diòcesis.

2. Vegeu Johan HUIZINGA (1994), *El otoño de la Edad Media*, Madrid, Alianza Universidad, p. 249-268. Aquest historiador ja havia teoritzat sobre aquestes qüestions fa molts anys.